

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.32>
УДК 347.232

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕКВІЗИЦІЇ В УКРАЇНІ

Чаплик І.Д.,

*аспірантка кафедри цивільно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ,
суддя Львівського окружного адміністративного суду
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2470-1461>
chaplyknauka@ukr.net*

Чаплик І. Д. деякі питання правового регулювання реквізиції в Україні.

Право власності в Україні гарантоване як на рівні Конституції України, так і на рівні багатьох інших законодавчих актів. Належне правове регулювання цього правового інституту є запорукою економічного розвитку нашої держави та збереження її потенціалу. Цивільний кодекс України, як основний акт цивільного законодавства, питанням регламентації відносин власності приділяє особливу увагу. При цьому, ефективному врегулюванню в умовах євроінтеграційних процесів підлягають як підстави набуття права власності, так і його припинення, а у сучасний період особливої актуальності набувають питання реквізиції.

Реквізиція є способом припинення права власності на майно (у тому числі на земельні ділянки) у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії, в умовах воєнного або надзвичайного стану та за інших надзвичайних обставин з метою суспільної необхідності та є одночасно способом виникнення винятково права державної власності. У законодавстві України також надано визначення примусового відчуження майна та вилучення майна: примусове відчуження майна – позбавлення власника права власності на індивідуально визначене майно, що перебуває у приватній або комунальній власності та яке переходить у власність держави для використання в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану за умови попереднього або наступного повного відшкодування його вартості; вилучення майна – позбавлення державних підприємств, державних господарських об'єднань права господарського відання або оперативного управління індивідуально визначеним державним майном з метою його передачі для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану. За своїм призначенням усі описані вище процедури опосередковують спільну мету – надання майна для потреб держави в умовах правового режиму воєнного, надзвичайного стану чи за інших надзвичайних обставин.

Ключові слова: право власності, припинення права власності, набуття права власності, реквізиція, примусове відчуження майна, вилучення майна.

Chaplyk I. D. Some issues of legal regulation of requisition in Ukraine.

Property rights in Ukraine are guaranteed both at the level of the Constitution of Ukraine and at the level of many other legislative acts. Proper legal regulation of this legal institution has become the key to the economic development of our state and the preservation of its potential. The Civil Code of Ukraine, as the main act of the civil legislation, has paid the special attention to the regulation of property relations. At the same time, both the grounds for acquiring the right of ownership and its termination are the subject to effective settlement in the conditions of European integration processes, and in the modern period the issues of requisition has become especially relevant.

Requisition is a way to terminate the ownership of property (including land) in case of natural disasters, accidents, epidemics, epizootics, martial law or state of emergency and other emergencies for reasons of public necessity and is both a way of creating the exclusive right of state property. The legislation of Ukraine also has defined the compulsory alienation of property and confiscation of property: compulsory alienation of property – is the deprivation of the owner of the right to individually determined property in private or com-

munal ownership and which becomes state property for use in martial law or state of emergency previous or subsequent full reimbursement of its value; confiscation of property – is the deprivation of state enterprises, state economic associations of the right of economic management or operational management of individually determined state property for the purpose of its transfer for the needs of the state under the legal regime of martial law or state of emergency. By their purpose, all the procedures described above mediate a common goal – the provision of property for the needs of the state under the legal regime of martial law, state of emergency or other extraordinary circumstances.

Key words: ownership, termination of ownership, acquisition of ownership, requisition, compulsory alienation of property, seizure of property.

Постановка проблеми. Право власності в Україні гарантоване як на рівні Конституції України, так і на рівні багатьох інших законодавчих актів. Належне правове регулювання цього правового інституту є запорукою економічного розвитку нашої держави та збереження її потенціалу. Цивільний кодекс України (далі – ЦК України), як основний акт цивільного законодавства, питанням регламентації відносин власності приділяє особливу увагу. При цьому, ефективному врегулюванню в умовах євроінтеграційних процесів підлягають як підстави набуття права власності, так і його припинення, а у сучасний період особливої актуальності набувають питання реквізиції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового регулювання права власності загалом та реквізиції зокрема були предметом досліджень багатьох учених, серед яких: В. М. Коссака, В. І. Крат, Р. В. Крупник, Н. С. Кузнецова, Х. Б. Романів, З. В. Ромовська, І. В. Спасибо-Фатєєва та багатьох інших. Незважаючи на це, аналіз проблем реквізиції майна в Україні у сучасних умовах є актуальним.

Метою цієї наукової статті є здійснення детального теоретичного аналізу окремих питань правового регулювання реквізиції в Україні та вироблення на цій основі авторського підходу щодо її окремих аспектів.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 316 ЦК України, правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб [1]. Своєю чергою, припинення права власності – це юридичний факт, з настанням якого в особи зникають права та обов'язки щодо майна з одночасним їх виникненням в іншій особі або без такого. Право власності може припинятися в особи за її волею або без її волі. При цьому, припинення права власності без волі особи окремі автори найлогічніше вважають називати позбавленням права власності. Позаяк, підвалини примусового позбавлення права власності мають конституційний характер. Їх розвиток, як це і передбачено у Конституції України, здійснено у спеціальних законах, що є складовою вітчизняного правового регулювання «справедливого балансу» при примусовому припиненні права власності [2, с. 283-284].

Відповідно до ст. 1 Додаткового Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном; ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права [3]. Закріплення основних засад розвитку ринкової економіки в Україні пов'язане з правовими реформами, що проводяться протягом недавнього часу. Відносини власності у цьому аспекті не є винятком. Водночас поняття власності як і майна у практиці Європейського суду з прав людини має автономне значення та не є обмеженим до речових прав на матеріальні об'єкти і на зміст цих понять не впливає будь-яка класифікація у внутрішньому праві країн-учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 [2, с. 245]. У будь-якому випадку, як вказано у рішенні Європейського суду з прав людини від 13.09.2005 у справі «Іванова проти України», позбавлення власності може бути виправдане лише в тому випадку, якщо наявно, *inter alia*, що воно здійснене «у інтересах суспільства» і «відповідно до вимог, передбачених законом» [4]. При цьому, варто погодитися, що зміцнення і розвиток інститутів громадянського суспільства та правової держави повинно здійснюватися під гаслом всебічного захисту та охорони власності та інших речових прав на майно, формування нових підходів до нормативного регулювання з урахуванням їхнього тлумачення у практиці Європейського суду з прав людини та незалежно від класифікації в національному праві України [5, с. 53].

У літературі під способами припинення права приватної власності розуміють врегульовану законодавством систему юридичних фактів, що дозволяє розглядати їх у нерозривному зв'язку з іншими системами та досліджувати окремі елементи системи [6, с. 4]. В. М. Коссака звертає увагу, що європей-

ська судова практика свідчить, що забезпечення суспільних інтересів повинно здійснюватися без протиправного позбавлення права власності окремих суб'єктів. Необхідно розглядати право власності як абсолютне право, припинення якого можливе лише на підставах і в порядку, визначених законодавством [7, с. 98]. Примусове припинення права власності має знаходитися в органічній єдності з основоположним принципом недопустимості позбавлення права власності і забезпечувати стабільність і передбачуваність у регулюванні цивільних правовідносин [8, с. 299].

Конфіскаційні санкції в цивільному праві є визначеними в законі заходами цивільно-правового впливу, що полягають у припиненні права власності на майно, яке оплатно чи безоплатно переходить у власність держави. Поняття «конфіскаційні санкції» існує в широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні такі санкції охоплюють не лише заходи відповідальності, але й заходи захисту (суспільних інтересів), які не мають мети покарання, а у вузькому – зводяться до заходів відповідальності. Поняття «конфіскаційні санкції» не слід ототожнювати з поняттям «конфіскація», що є лише одним із видів таких санкцій [9, с. 132].

Питання реквізиції також ніколи не залишалися поза увагою українських науковців. Наприклад, у літературі звертали увагу на небезпідставність пропозиції про прийняття закону, який заборонив би проживання з людиною хижаків (лева, тигра, рисі тощо), певних порід бойових собак і у разі прийняття такого закону мала б відбутися саме їх реквізиція [10, с. 218].

Відтак, згідно з п. 9 ч. 1 ст. 346 ЦК України, право власності припиняється, зокрема, у разі реквізиції. Статтею 353 ЦК України визначено, що у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин, з метою суспільної необхідності майно може бути примусово відчужене у власника на підставі та в порядку, встановлених законом, за умови попереднього і повного відшкодування його вартості (реквізиція). При цьому, в умовах воєнного або надзвичайного стану майно може бути примусово відчужене у власника з наступним повним відшкодуванням його вартості. Реквізоване майно переходить у власність держави або знищується. Позаяк, оцінка, за якою попередньому власникові була відшкодована вартість реквізованого майна, може бути оскаржена до суду. Окрім цього, у разі реквізиції майна його попередній власник може вимагати взамін надання йому іншого майна, якщо це можливо. Якщо після припинення надзвичайної обставини реквізоване майно збереглося, особа, якій воно належало, має право вимагати його повернення у судовому порядку. У разі ж повернення майна особі у неї поновлюється право власності на це майно, одночасно вона зобов'язується повернути грошову суму або річ, яка була нею одержана у зв'язку з реквізицією, з вирахуванням розумної плати за використання цього майна. Позаяк, реквізиція є способом припинення права власності на майно (у тому числі на земельні ділянки) у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії, в умовах воєнного або надзвичайного стану та за інших надзвичайних обставин з метою суспільної необхідності та є одночасним способом виникнення винятково права державної власності [11, с. 137-138].

Свою чергою, Р. В. Крупник звертає увагу, що на відміну від положень ст. 346 ЦК України котрі до самостійних підстав припинення права власності відносять як примусове відчуження земельних ділянок та інших об'єктів нерухомого майна з мотивів суспільної необхідності, так і реквізицію, положеннями ст. 140 Земельного кодексу України не передбачено такої підстави припинення права власності на земельну ділянку як реквізиція і вказане може породити підстави для думок про неможливість реквізиції земельних ділянок [12, с. 161-162]. Незважаючи на це, обґрунтованим вважаємо підхід, що реквізиція може бути підставою припинення права власності і на земельні ділянки.

З огляду на те, що реквізиція застосовується за надзвичайних обставин, які вимагають негайних дій, вона провадиться в позасудовому (адміністративному) порядку за рішенням органів державної влади. Адміністративний порядок реквізиції майна у власника обумовлений необхідністю швидкої реакції від органів державної влади на надзвичайні обставини [4]. Як слушно вказує І. В. Спасибо-Фатеева, при реквізиції ЦК України не висуває умов оформлення правовстановлювальних документів на майно, що вилучається у власника [13; 14, с. 548].

Попри наявність думок щодо необхідності вилучення із ЦК України положень про реквізицію, вважаємо, що навпаки реквізиція так чи інакше є пов'язаною із припиненням права власності, яке є речовим правом і класичним цивільно-правовим інститутом, а тому підлягає збереженню на рівні кодифікованого акту. Варто погодитися з Р. В. Крупником, котрий вважає неправильним говорити про публічно-владний характер відносин щодо примусового вилучення майна з власності особи для суспільних потреб, реквізиції майна, а також примусове відчуження майна від особи, яка не вправі бути його власником у зв'язку з наявністю факту припинення права власності особи поза її волею.

Якщо керуватися цим підходом, запевняє учений, то можна зробити висновок, що публічний характер відносин наявний і в інших випадках примусового вилучення майна, зокрема звернення стягнення на майно боржника за його зобов'язаннями, оскільки таке теж відбувається поза волею особи. Водночас, у науковій літературі не виникає сумнівів щодо приватно-правового характеру звернення стягнення на майно боржника [15, с. 52]. При цьому, обґрунтованою є точка зору Н. С. Кузнецової, відповідно до якої відмова в ЦК України від конфіскаційних наслідків недійсності правочину логічно вписується в концепцію приватноправового методу регулювання майнових і особистих немайнових відносин, заснованих на юридичній рівності сторін і автономії їхньої волі [16, с. 394-395].

Станом на сьогодні, виходячи із нормативних приписів, можемо констатувати, що ознаками реквізиції є: по-перше, наявність визначених законом обставин, що можуть слугувати передумовами її застосування; по-друге, можливість здійснення у порядку, визначеному законом; по-третє, застосування при попередньому та повному відшкодуванні вартості реквізованого майна; по-четверте, можливість наступного відшкодування реквізованого майна у порядку винятку; по-п'яте, за наслідками застосування – виникнення права державної власності на реквізоване майно або його знищення; по-шосте, гарантованість власникові права вимоги повернення збереженого реквізованого майна за умови повернення одержаних за нього коштів; по-сьоме, забезпечення права на судовий захист інтересів власника реквізованого майна, зокрема при оцінці його вартості [17, с. 386]. Одночасно, суб'єкти права приватної власності не можуть набути майно шляхом реквізиції [18]. При цьому, реквізицію відносять до первісної підстави набуття права власності [13].

Як слушно вказує В. І. Крат, аналіз ст. 353 ЦК України дає змогу виокремити, залежно від підстави проведення реквізиції, два її види: 1) реквізиція за надзвичайних обставин (ч. 1 ст. 353 ЦК України); 2) реквізиція в умовах воєнного або надзвичайного стану (ч. 2 ст. 353 ЦК України) [4].

Натомість, у ст. 1 Закону України № 4765-VI «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 17.05.2012 дано визначення двох понять: 1) примусове відчуження майна – позбавлення власника права власності на індивідуально визначене майно, що перебуває у приватній або комунальній власності та яке переходить у власність держави для використання в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану за умови попереднього або наступного повного відшкодування його вартості; 2) вилучення майна – позбавлення державних підприємств, державних господарських об'єднань права господарського відання або оперативного управління індивідуально визначеним державним майном з метою його передачі для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану [19].

При цьому, як вбачається із преамбули названого вище закону, він опосередковує правове регулювання механізму не тільки примусового відчуження та вилучення майна, але і його передачі. У ст. 3 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» визначено способи примусового відчуження або вилучення майна. На підставі цього, доцільно також виокремити такі відмінності між поняттями передача, примусове відчуження та вилучення майна: 1) передача майна для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану здійснюється у добровільному порядку. Натомість, примусове відчуження та вилучення майна є способами примусового припинення прав на майно; 2) передача майна може стосуватися як індивідуально визначеного майна, так і речей, визначених родовими ознаками. Натомість, примусове відчуження та вилучення стосується винятково індивідуально визначеного майна; 3) примусове відчуження майна є підставою припинення права приватної або комунальної власності. Натомість передача може здійснюватися щодо майна будь-якої форми власності (хоча законодавець регламентує процедуру передачі майна із комунальної у державну власність), а вилучення стосується лише майна державної власності, що перебуває на праві господарського відання чи оперативного управління державних підприємств чи державних господарських об'єднань. При цьому, необхідно зауважити, що якщо майно перебуває на праві господарського відання чи оперативного управління у комунальних підприємств, то застосуванню підлягає саме примусове відчуження або передача майна; 4) передача майна для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану відбувається безоплатно. Натомість, примусове відчуження майна здійснюється на оплатній основі (з попереднім або наступним повним відшкодуванням його вартості), а вилучення майна в умовах правового режиму надзвичайного чи воєнного стану провадиться без відшкодування вартості майна.

Висновки. Підсумовуючи, можемо висунути, що за своїм призначенням усі описані вище процедури опосередковують спільну мету – надання майна для потреб держави в умовах правового режиму

воєнного, надзвичайного стану чи за інших надзвичайних обставин. Крім цього, доцільно зауважити, що норми про реквізицію, яка є способом припинення права власності на майно у випадках стихійних лих, аварій, епідемій, епізоотій, в умовах воєнного або надзвичайного стану чи за інших надзвичайних обставин з метою суспільної необхідності, на наш погляд, підлягають збереженню у ЦК України, а відповідні відносини – також детальному урегулюванню на рівні спеціальних законодавчих актів.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України № 435-IV від 16.01.2003. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 17.10.2021).
2. Особливості застосування рішень Європейського суду з прав людини при розгляді цивільних справ: навч. посібник / У. Б. Андрусів, О. Б. Верба-Сидор, Ю. В. Верхола та ін. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 404 с.
3. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20.03.1952. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535/conv#Text (дата звернення: 02.04.2022).
4. Про інститут реквізиції в цивільному праві: Роз'яснення Верховного Суду. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/vss00832?an=1> (дата звернення: 02.04.2022).
5. Юркевич Ю.М. Зміст права власності та автономне значення поняття «майно» у практиці Європейського суду з прав людини. *Науковий журнал «Приватне та публічне право»*. 2019. № 2. С. 50-54.
6. Білецький Д.М. Способи припинення права приватної власності за цивільним законодавством України: автореф. дис... канд. юрид. наук. Одеса. 2018. 23 с.
7. Коссак В. Експропріація і вилучення майна: європейська судова практика. *Право України*. 2016. № 1. С. 93-100.
8. Крат В.И. Принудительное прекращение права собственности. Харьковская цивилистическая школа: право собственности: монография / под ред. И.В. Спасибо-Фатеевой. Харьков: Право. 2012. С. 296–327.
9. Навальнева Н. Поняття конфіскаційних санкцій у цивільному праві. *Jurnalul Juridic Național: Teorie și Practică*. Septembrie 2018. С. 128-133.
10. Ромовська З. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс. Підручник. К.: Атіка, 2005. 560 с.
11. Чаплик І.Д. Поняття реквізиції як способу припинення права власності. *Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні*: збірник тез доповідей учасників науково-практичного семінару (11 листопада 2021 року) / за заг. ред. М. С. Долинської, І. В. Красницького, Ю. М. Юркевича. Львів: ЛьвДУВС, 2021. 228 с. С. 137-139.
12. Крупник Р.В. Поняття реквізиції земельних ділянок. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали XXVI звітної науково-практичної конференції (6 – 7 лютого 2020 р.): у 2 ч. Ч. 1. Львів: Юридичний факультет ЛНУ ім. І. Франка, 2020. 250 с. С. 161-163.
13. Спасибо-Фатеева І.В. Оформлення переходу права власності на нерухомість. *Нотаріат для вас*. 2007. №1/2. С. 87–92.
14. Спасибо-Фатеева І.В. Цивілістика: на шляху формування доктрин : вибр. наук. пр. / І.В. Спасибо-Фатеева. Х. : Золоті сторінки, 2012. 696 с.
15. Крупник Р.В. Охорона та захист майнових прав власника (володільця) у разі примусового вилучення земельної ділянки: цивільно-правовий аспект: дис... доктора філософії в галузі права. ЛНУ імені Івана Франка, Львів. 233 с.
16. Кузнецова Н.С. Недействительность сделок (к вопросу об антисоциальных сделках и последствиях их совершения). *Вибрані праці*. Київ: ПрАТ «Юридична практика», 2014. С. 375–395.
17. Чаплик І. Ознаки реквізиції за цивільним законодавством України. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні*: матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 10 грудня 2021 р.) / за заг. ред. І. В. Красницького. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 404 с. С. 384-387.
18. Спасибо-Фатеева І.В. Форми права власності. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 3. С. 145–154.
19. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану: Закон України № 4765-VI від 17.05.2012. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17/conv#Text> (дата звернення: 02.04.2022).